

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Είναι μεγάλη τιμή για μένα που το Διοικητικό Συμβούλιο της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας, εγκαινιάζοντας τη σειρά των ηλεκτρονικών της εκδόσεων, έκανε δεκτή τη μονογραφία αυτή. Η συγγραφή της είναι καρπός πολύχρονης μελέτης της μνημειακής ζωγραφικής της Ρόδου και το βιβλίο αυτό αποτελεί ώριμη μορφή της ομότιτλης διδακτορικής διατριβής που εγκρίθηκε από το Πανεπιστήμιο Αθηνών, το 2012. Το ενδιαφέρον μου για τη βυζαντινή αρχαιολογία και την τέχνη της Δωδεκανήσου, όμως, είναι πολύ παλιότερο. Άρχισε τον Ιούλιο του 1994, τότε που, τριτοετής φοιτήτρια του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας, μπήκα για πρώτη φορά σε καράβι, με προορισμό την Κω και την ανασκαφή του παλαιοχριστιανικού οικισμού της Καρδάμαινας, που διηύθυναν οι καθηγήτριες κ.κ. Σοφία Καλοπίση-Βέρτη και Μαρία Παναγιωτίδη-Κεσίσσογλου. Δεν θα μπορούσα επ' ουδενί να φανταστώ τότε πως, είκοσι ένα χρόνια αργότερα, οι ίδιες κυρίες θα αναλάμβαναν την επιστημονική ευθύνη και τον συντονισμό μιας έκδοσης, στην οποία θα ήμουν εγώ η συγγραφέας.

Ίσως να μην είχα ποτέ την τόλμη να αποδυθώ σε ένα τέτοιο εγχείρημα, εάν δεν με ωθούσαν οι συνεχείς προτροπές και η αδιάκοπη μέριμνα της κ. Παναγιωτίδη-Κεσίσσογλου, η οποία ευθύνεται και για τη μύησή μου στη γνώση και τη γοητεία που κρύβει η βυζαντινή τέχνη. Καθηγήτριά μου από τα πρώτα κιόλας χρόνια των σπουδών μου, ανέλαβε στη συνέχεια την εποπτεία των μεταπτυχιακών σπουδών και της διδακτορικής μου διατριβής και, με το έμφυτο χάρισμά της να διδάσκει, κατύθυνε την έρευνά μου, συμβουλευόντας, προτείνοντας, καθοδηγώντας. Το ενδιαφέρον της για μένα, ειλικρινές, ανθρώπινο και ουσιαστικό, η ηθική στήριξη που μου προσφέρει εδώ και πολλά χρόνια και οι φροντίδες της στο να *ανακαλύψουμε τον δρόμο μας*, όπως συνήθιζε πάντοτε να μας λέει – μια φράση που έκρυβε πολύ περισσότερα από όσα φανέρωνε –, ήταν συγκινητικά και για όλα αυτά της οφείλω ένα από καρδιάς ευχαριστώ.

Τις πιο θερμές ευχαριστίες χρωστώ, επίσης, στην κ. Σοφία Καλοπίση-Βέρτη και στον κ. Νίκο Γκιολέ που, ως μέλη της συμβουλευτικής επιτροπής, παρακολούθησαν με μεγάλη υπομονή την πρόοδο της μελέτης. Η αυστηρά μαθηματική σκέψη της πρώτης και ο έξοχος τρόπος να οργανώνει τις ιδέες της, η μεθοδικότητα και η ευρύτητα του δεύτερου υπήρξαν για μένα πρότυπα στη διαδικασία της δόμησης αυτής της εργασίας. Πέραν αυτών, η κ. Καλοπίση-Βέρτη επωμίσθηκε το καθήκον να φέρει σε πέρας τον συντονισμό των εμπλεκόμενων φορέων και τις συνεννοήσεις με το Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης, ξεδεύοντας πολύ χρόνο για να με εφοδιάσει με όλες τις απαιτούμενες οδηγίες, κατευθύνσεις και συμβουλές προκειμένου να υλοποιηθεί η ιδέα της προσαρμογής του γραπτού στις απαιτήσεις και τις προδιαγραφές της σύγχρονης τεχνολογίας.

Στη διαδικασία ωρίμανσης της μελέτης συνέβαλαν οι παρατηρήσεις των μελών της εξεταστικής επιτροπής της διατριβής, κ.κ. Βικτωρίας Κέπετζη, Μαρίας Κωνσταντουδάκη-Κιτρομπλίδου, Τριανταφυλλίτσας Μανιάτη-Κοκκίνη και Βασιλικής Φωσκόλου, τις οποίες οφείλω να ευχαριστήσω για μian

ακόμα φορά. Ευχαριστώ πολύ και τους ανώνυμους κριτές της τελικής μονογραφίας που διάβασαν και αξιολόγησαν το κείμενό μου, προσφέροντας πολύτιμες συμβουλές.

Τα βυζαντινά μνημεία της Ρόδου ξεκίνησα σιγά-σιγά να τα γνωρίζω από το έτος 1996, όταν προσλήφθηκα ως αρχαιολόγος στην 4η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων. Για όλα τα επόμενα χρόνια και μέχρι σήμερα είχα τη μεγάλη τύχη να εργάζομαι στα Δωδεκάνησα, περιβαλλόμενη από έγκριτους επιστήμονες και θαυμάσιους συναδέλφους και με πρώτο προϊστάμενό μου τον αείμνηστο Ηλία Κόλλια, τον *πνευματικό* μου πατέρα, που μου πρόσφερε γενναιόδωρα και από μιας αρχής την αγάπη και τη στοργή του. Το κείμενο που δημοσιεύεται σήμερα, αν και ολοκληρωμένο πλέον, θα παραμένει για μένα ημιτελές, αφού δεν έτυχε της δικής του έγκρισης και διόρθωσης. Τις πιο ειλικρινείς ευχαριστίες μου απευθύνω, επίσης, στην κ. Μάνια Μιχαηλίδου, επί σειρά ετών διευθύντρια της 4ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων και νυν προϊσταμένη της Εφορείας Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου, για την εμπιστοσύνη με την οποία με τίμησε από την αρχή, παρά το νεαρόν τότε της ηλικίας μου και την απύθμενη απειρία μου, και για τη στήριξη που μου παρέχει εδώ και πολλά χρόνια με τον δικό της, αθόρυβο, διακριτικό και ουσιαστικό τρόπο.

Την κ. Μιχαηλίδου προσωπικά ευχαριστώ ακόμα για τη χορήγηση της άδειας δημοσίευσης φωτογραφιών από το Αρχείο της Εφορείας, μεταξύ των οποίων περιλαμβάνονται και ορισμένες σπάνιες φωτογραφίες των εξεταζόμενων μνημείων από την περίοδο της Ιταλοκρατίας. Χάριτες οφείλω, επίσης, στην Εφορευτική Επιτροπή του Κέντρου Έρευνας της Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Τέχνης της Ακαδημίας Αθηνών, και ιδιαιτέρως στον ακαδημαϊκό κ. Παναγιώτη Βοκοτόπουλο και τη διευθύνουσα του Κέντρου κ. Γιάννα Μπίθα, για την ευγενική παραχώρηση της άδειας δημοσίευσης φωτογραφιών, οι λήψεις των οποίων οφείλονται στον ρόδιο Νίκο Κασέρη.

Στη μελέτη των ροδιακών τοιχογραφιών του 13ου αιώνα με είχε ωθήσει από τα πρώτα κιόλας χρόνια της εργασιακής μου σχέσης με την Εφορεία, η Γκέλη Κατσιώτη, ηθική αυτουργός του τολμήματος, συνάδελφος τότε, σήμερα αδελφική φίλη. Παρότι δεν αρέσκεται στις ευχαριστίες, είναι υποχρεωμένη, για μία ακόμα φορά, να γίνει ο αποδέκτης της ευγνωμοσύνης που νιώθω για εκείνη. Οι ατέρμονες συνομιλίες μας για θέματα που άπτονται των κοινών μας ενδιαφερόντων, πέραν από χρήσιμες, ήταν κυρίως απολαυστικές. Έχοντας η ίδια ασχοληθεί εις βάθος με τη μελέτη της τέχνης του 13ου αιώνα στα Δωδεκάνησα, υπήρξε πολύτιμη αρωγός σε κάθε ερευνητικό βήμα, ενώ η πίστη της σε μένα με δυνάμωνε, ιδίως τις στιγμές της κόπωσης.

Όλα αυτά τα χρόνια, τα γεμάτα ενθουσιασμούς και απογοητεύσεις, και άλλοι πολλοί, διαλεχτοί και αγαπημένοι φίλοι στάθηκαν στο πλευρό μου: η Ελευθερία Καντή, η Άννα Μαρία Κάσδαγλη, ο Μιχάλης Κάππας, η Νιόβη Μπούζα, ο Γιώργος Νίνος, ο Σωτήρης Πατατούκος και ο Γιώργος Σταλίδης ήταν σύμμαχοι στην προσπάθεια, καθένας με τον δικό του τρόπο. Τους εκφράζω ολόψυχες τις ευχαριστίες μου. Ευχαριστώ, ακόμα, για πολλούς, δικούς μου λόγους, τον Θεοδωρή, το *αρχοντόπουλό* μας, που *δραπέτευσε* και λείπει από καιρό, και όμως βρίσκεται ακόμα ανάμεσά μας...

Στην τελευταία διασταύρωση ετούτης της διαδρομής είχα την ανέλπιστα ευκαιρία να ξαναβρεθώ με μια παλιά μου φίλη και συμφοιτήτρια από τα χρόνια της Καρδάμαινας, τη Χριστίνα Τζωρτζάκη, που ανέλαβε την επιμέλεια του κειμένου. Είχα, όμως, και την τύχη να συναντήσω έναν εξαιρετικό συνεργάτη, τον Σωτήρη Παπαδήμα που κοπίασε πραγματικά για την καλλιτεχνική επιμέλεια της έκδοσης και μας υπέμεινε στωικά και αγόγγυστα, ακόμα και όταν αυτή του η υπομονή δεν μας άξιζε. Η αρτιότητα

της έκδοσης οφείλει πολλά και στους δύο· οφείλει εξίσου πολλά στην έμπειρη και κοφτερή ματιά και στις καίριες παρεμβάσεις της αγαπημένης φίλης Γιάννας Μπίθα. Για τις φροντίδες της σε όλη αυτή την περιπέτεια, από την αρχή μέχρι το τέλος, δεν υπάρχουν λόγια ευχαριστίας ούτε τρόπος να ξεχρεωθώ...

Άφησα για το τέλος τους πιο ανυποψίαστους συνεργούς, την οικογένειά μου. Η μητέρα και η αδερφή μου ανέλαβαν εξ ολοκλήρου την ηθική μου υποστήριξη από τότε που χάθηκε το ακλόνητο σημείο μας, ο κληροδότης της μνήμης και της αγωνιστικότητας, η *πλατφόρμα* της ψυχής μας, ο πιο ακέραιος και συνεπής ιδεολόγος που έχω ποτέ συναντήσει, ο πατέρας μου. Στην τιτάνια, κυρίως στα τελειώματά της, προσπάθεια της συγγραφής είχα μαζί μου τρεις ακόμα συνταξιδιώτες: τον Γιάννη, που συντροφεύει εδώ και χρόνια και *μοιράζεται*, με την κυριολεξία της λέξης, τη ζωή μου και, τα τελευταία χρόνια, τα δύο παιδάκια μας, τη Μαργαρίτα και τον Μιχάλη. Και αν κάποτε, κάτω από την ασφυκτική πίεση του χρόνου και των υποχρεώσεων, πίστευα πως η έρευνά μου ίσως και να μην τέλειωνε ποτέ *εξαίτιας* τους, τώρα πια, με την ψυχραιμία που χαρίζει στα πράγματα η απόσταση, μπορώ να είμαι σίγουρη πως ολοκληρώθηκε ακριβώς και αποκλειστικά *χάρης* σε αυτούς.

Ρόδος, Σεπτέμβριος 2015

Κωνσταντία Κεφαλά